

Ўзбекистан Республикасы Жоқары хам орта арнаўлы
билимлендириў министирлиги

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қарақалпақ филологиясы факультети

Тил билими кафедрасы

Қарақалпақ тили тарийхы пәнинен

КУРС ЖУМЫСЫ

Тема: ОМАР ШАЙЫР ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТИЛИ

Орынлаған:

Бегдуллаева А.

Қабыллаған:

Абдиев А.

Нөкис – 2013 ж

ЖОБАСЫ:

1. КИРИСИҰ

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ТИЛИНИҢ ИЗЕРТЛЕНИҰИ

I Бап. ОМАР ШАЙЫР ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНИҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ СЫПАТЛАМАСЫ

1.1. ДАҰЫСЛЫ СЕСЛЕР

1.2. ДАҰЫССЫЗ СЕСЛЕР

1.3. СИНГОРМАНИЗМ НЫЗАМЫ

II Бап. ОМАР ШАЙЫР ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНИҢ ЛЕКСИКА- СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

2.1. СӨЗ МӘНИСИНІҢ АҰЫСЫҰ УСЫЛЛАРЫ

2.2. ОМОНИМ, АНТОНИМ, СИНОНИМ СӨЗЛЕР

III Бап. ОМАР ШАЙЫР ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНИҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ

**3.1. МӘНИЛИ СӨЗ ШАҚАПЛАРЫ ҰӘМ ОЛАРДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰ
ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ**

ЖУҰМАҚЛАҰ

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

КИРИСИЎ

Фольклорлық дөретпелердің тилин изертлеуі түркий халықларында өткен әсирдің 50-жыларынан басланды. Бул дәуірде халық дәстанларының тиллик өзгешеликтери, сондай-ақ фольклорлық дөретпелердің хәр қыйлы жанрларының тилине байланыслы илимий изертлеуі жұмыслар алып барылды.¹

Д.Маметкулиевтиң «Шахсәнем хәм Ғәрип» дәстанының тиллик өзгешелиги» деген диссертациялық жұмысында дәстанның фонетикалық, синтаксислик, лексикалық өзгешеликтерине анализ жасайды.² Жұмыстың лексикалық өзгешелигин үйрениўге байланыслы бөлиминде сөзлик қатлам тематикалық топарларға ажыратылады. Ж. Байзақовтың «Лексические особенности казахского героического эпоса «Алпамыс» деген жұмысында тийкарынан дәстанның сөзлик қурамының тарийхий шығысы бойынша қатламлары, сөзлердің этимологиясы қарастырылады.¹

Өзбек илимпазы Ш. Шоабдурахмановтың «Равшон» достониниг бадий тили ҳакида» атлы диссертациялық жұмысында дәстандағы

¹ Шоабдурахманов Ш «Равшан» достониниг бадий тили ҳакида АҚД-Т. 1949; Байлиев С Языковые особенности дастана «Саят и Хамра»; АҚД, Ашг., 1995; Мамедкулиев Д. Языковые особенности дастана «Шахсанеи и Гарип»- АҚД, Ашг., 1965; Юсупов Г.К. Лексико-стилистические особенности азербайжанских пословиц, АҚД, Баку, 1969; Ефимов Ю.Ф. Лексика –грамматические особенности чувашских пословиц и поговорки—АҚД –Алма-Ата, 1978; Кочарли С.К. Лексика азербайжанских баяти, АҚД, Баку, 1984; Джавадова М.И. Лексика Шах Исмаила Хатай (По материалом поэма «Дехнаме») АҚД, Баку, 1972; Садриддинова М.З. Лексика узбекских пощловиц поговорок. АҚД Т., 1985; Байзақов Ж. Лексическое особенности казакского геройского эпоса «Алпамыс». АҚД. Алма-Ата, 1967; Эгамбердиев Р. Фразеологизмы в эпосе «Манас». АҚД. Фрунзе, 1980; Рагимов А.Р. «Девону луғат- ит -тюрк» М.Кашкари и лексика азербайжанского языка. АҚД, Баку 1985; Садиков К.П. Языковые особенности «Кутадгу билик». АҚД. Таш., 1987; Бейбутова Р.А. Военная лексика в эпосе «Манас» как этно- лингвистическом источника. Фрунзе. 1988; Абдиназимов Ш. «Қырқ қыз» дәстанының лексикасы. АҚД. Нөкис, 199

² Мамедкулиев Д. Көрсетилген мийнети. - АҚД, Ашг., 1965.

¹ Байзақов Ж. Көрсетилген мийнети. – АҚД. Алма-Ата, 1967.

қолланылған көркемлеу құраллары, эпитеттер, метафоралар, дәстан тилинің синтаксислик, фонетикалық хәм лексикалық өзгешеликтери үйренілген.²

Р. Расуловтың «Алпамыс» дәстанындағы сөзлердің синтаксислик байланысы» деген диссертациялық жумысында сөзлердің бағынып хәм дизбеклесип байланысыуы, дәстанда қолланылыуы өзгешеликтери анализленген.³

С. Турсуновтың «Алпамыс» дәстанының лексикалық өзгешеликтери» деген диссертациясында сөзлик құрамдағы улыуа қолланыушы лексика 30 дан аслам тематикалық топарларға бөлинип, классификация жасалған. Әсиресе жумыста дәстандағы диалектизмлерге айырықша кеуил бөлинип, олардың лексикалық, грамматикалық хәм фразеологиялық түрлерине анализ жасалған. Жумыстың екінши бабында дәстанда ушырасатуғын кәсиплик сөзлер; үшінши бабында дәстан лексикасының функционал-стилистикалық өзгешеликтери анализленген.⁴

Түркий тиллериндеги дәстанлардың ишинде қырғыз халқының қахарманлық дәстаны «Манас» тың тили хәр тәреплеме изертленген. Р. Эгамбердиев «Манас» дәстаныныңдағы фразеологизмлерди изертлесе, Р. А. Байбутова ондағы әскерий лексиканы, К. Айдакулов «Манас» эпосы менен руникалық жазба естеликтердеги этникалық терминлери салыстырып изертлеген.¹

Боронов А. «Манас» дәстанындағы антропонимлерди изертлесе,² Г. Жумакулова ондағы турмыслық лексиканы,³ ал К. Конкабаев топонимлерди изертлеген⁴.

² Шоабдурахманов Ш «Равшан» дастанында бадий тили хакида АҚД-Т. 1949.

³ Расулов Р. Синтаксические связи между словами в дастане «Алпамыс» Таш., 1975.

⁴ Турсунов Т. Лексические особенности дастана «Алпамыс» Таш., 1990.

¹ Айдаркулов К. К вопросу об общности этнических терминов в эпосе «Манас» и древнетюркских рунических памятниках. Фрунзе, 1988.

² Боронов А. А. Антропонимы в киргизском героическом эпосе «Манас», Алма-Ата, 1988.

³ Жумакулова Г. Бытовая лексика в эпосе «Манас» // Материалы тюркологической конференции // Фрунзе, 1988.

⁴ Конкабаев К. К географическим названиям эпоса «Манас» // Материалы тюркологических конференций // Фрунзе, 1988.

Басқа түркий халықларда ушыраспайтуғын, тек қарақалпақларға ғана тән миллий дәстан «Қырқ қыз» дәстанының тилин Ш. Абдиназимов лингвистикалық планда изертлеген.⁵ Жумыста дәстанның тили хәр тәреплеме анализленип, биринши бабында «Қырқ қыз» дәстанының лексикалық қурамы, ондағы сөзлердің тарийхый шығысы, алтай қатламы, улыўма түркий тиллерине ортақ сөзлер қатламы, оның тематикалық топарлары туўралы сөз етилген. Екинши бапта дәстанның лексика – семантикалық өзгешеликлери, сөзлердің көп мәнилиги, метафора, метанимия, синекдоха, омоним, синоним хәм т.б. аналзлинген.

XX әсирдің басындағы қарақалпақ жазба әдебиятында Омардың дәретиўшилиги көрнекли орын ийелейди. Ол өзинен бурынғы классик әдебияттың ўәкиллериниң демократиялық, прогрессиилик көз қарастан даўам еттириўшилердің бири болды. Омар өз шығармаларында мийнеткеш халықтың муңын, жырын жырлады.

Оның шығармалары әдебият көзқарасынан изертленди. Баспа сөзде бир канша мақалалар пайда болды. Әсиресе, Н.Дәўқараевтың, И. Сағыйтов - тың, С. Ахмтовтың, Б.Исмайловтың мақалалары жәрияланды. Бул мақалаларда шайырдың дәретиўшилиги кең түрде сөз етиледди.

Оның шығармалары тиллик тәрептен кең түрде үйренилмеди. Бизиң бул жумысымызда Омар шайырдың бир қатар дәретпелери тийкарында, оның тилин, улыўма қурылысы бойынша хәм тиллик өзгешеликлерин мысаллар тийкарында изертлеўди алдымызға мақсет етип қойдық. Бизиң жумысымыздың тийкарғы мақсети Омар шайыр шығармаларының тилиниң өзгешеликлерин уйрениў болып табылады.

⁵ Абдиназимов Ш. «Қырқ қыз» дәстанының лексикасы. Кан. Дис. Нөкис, 1992

I. Бап. ОМАР ШАЙЫР ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНИҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ СЫПАТЛАМАСЫ

1.1. ДАҰЫСЛЫ СЕСЛЕР

Омар шайыр шығармаларының тилинде фонетика тарауында айырым өзгешеликлерди ушыратыуымызга болады. Бул бөлим тилдеги сеслерди хәм сеслерге байланыслы болған кублысларды хәр тәреплеме толық изертлейди. Хәзирги қарақалпақ тилинде жумсалып жүрген сеслер айтылыуы жағынан да, атқаратуғын хызмети жағынан да, сеслик қурлысынан да әйемги турысынан тап хәзирге шекем хеш өзгериссиз сол қәлпинде әўладтан-әўладқа өтип келген емес. Керисинше, тарийхый ўақыялар өтиў менен айырым сеслердиң түсип қалыў, айырым сеслердиң жаңадан пайда болыў кубылыслары нәтийжесинде тилдиң сеслик қурамы раўажланып келеди¹.

Барлық тиллерде сеслерди даўыслылар хәм даўыссыз сеслер деп бөлиў дәстүрге айналған. Булай етип бөлиўде сеслердиң тилдеги хызмети, олардың артикуляциясы хәм акустикалық сыпатламасы есапқа алынады. Сеслерди даўыслы хәм даўыссыз сеслер деп бөлиў олардың буўын қурай алыў қәсийетине байланыслы болады. Буўын қурай алыўшы сеслер даўыслы сеслер, буўын қурай алмайтуғын сеслер даўыссыз сеслер деп аталады.

Омар шайыр шығармаларының тилинде хәзирги қарақалпақ тилинде жумсалатуғын сеслердиң қолланыўын төмендегише көриўимиз мүмкин.

Даўыслы сеслер бир буўынлы сөзлерди хәм көп буўынлы сөзлердиң биринши буўынларында барлық даўыслы фонемалар толық қатнасады.

«А» фонемасы-ең түсиникли, тил арты, езиўлик фонема болып, дәстанда сөзлердиң барлық орынларында адам, ап-аўыр, алтын, атқа, азап т.б. сөзлерде жумсалады.

¹ Даўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили (Фонетика) «Билим» 1994 10-бет

«Ә» фонемасы-езиўлик, жиңишке фонема болып, сөздің басында хәм ортасында жумсалады. Бул фонема түркий тиллеринде кем жумсалады. Бул фонема қарақалпақ тилинде сөздің тийкарынан биринши буўынында жумсалады. Илимпаз У.Бекбаўловтың мийнетинде көсетіўинше бул фонема қарақалпақ тилинің кубла диалектинің барлық позицияларында ушырасады.²

Омар шайыр шығармаларының тилинде бул фонеманың жумсалыў өзгешелиги төмендегише:

Сөздің басында әжел, әзәзулдей, әкен, әуелха сөздің ортасында дәртке, нәмәртке сөзлеринде пайдаланылған.

«Е» фонемасы-Жиңишке езиўлик фонема болып, сөздің басында келгенде дифтонгласып келеди. Бул фонема Омар шайыр шығармаларының дәстанында сөздің барлық позицияларында жумсалады.

Сөздің басында: есепли, ер, елде, еткил, егер (54-б), сен (56), Хәсен (57), кейин (57) сөзлеринде жумсалған.

«Ы» фонемасы-бул сес тилдің артқы бөлиминиң көтерилюи, тил ушының төсиңки болыўы арқалы жасалып, нағыз тил арты даўыслысы болады. Бул сес тил арты болыў менен бирге ол аралас варианта да жумсалады, басқа қысық даўыслылардан ажыралып турады. Бул сестің жумсалыўын төменги мысаллардан көриўимизге болады.

Сөздің басында ышқы (58-б) ашықлық (56-б), шахым (57-б), ақылы (59-б) ығып (98-б) сөзлеринде жумсалады.

«И» фонемасы-жиңишке езиўлик сес болып, ески түркий жазба естеликлерде барлық позицияларда жумсалса, Омар шайыр шығармаларының тилинде де хәзирги қарақалпақ тилиндегидей сөздің барлық позицияларында жумсалады.

² Бекбаўлов У. Фонетические особенности южного диалекта каракалпакского языка. Дис...канн..фил... наук. Нукус 1966.

Сөздің басында ибрат (43-б), инсапый (45-б), интизар (61-б), изинде (61-б) сөзлерінде қолланылған.

«О» фонемасы жууан, еринлик болып, сөздің басында хәм ортасында көп қолланылады. Сөздің басында келгенде «ў» дауыссыз сес қосылып артикуляциялық жақтан дифтонг түрінде жумсалады. Дәстанда бул сестің қолланыуын төмендеги мысалларда көриуимиз мүмкин.

Сөз басында қосқан (57), он алты (38), отыр (73) сөз ортасында болған (73), томары (72) сөзлерінде жумсалған.

«Ө» фонемасы-еринлик жиңишке фонема болып сөздің басында дифтонгласыуын көриуимизге болады. Орхон-Енисей дәстанларда сөздің басында хәм ортасында, Бердақ шығармалары тилинде де сөздің барлық позицияларында басында хәм ортасында ушырасқаны сыяқлы қарақалпақ халық дәстаны Омар шайыр шығармаларының тилинде сөз басында хәм ортасында ушырасады: Көп, сөз, шөл, өлгенше, өлермен, өлмесе сөзлерінде жумсалған.

«У» фонемасы- қысық, жууан дауыссы болып, төмендеги позицияларда жумсалған. Сөз басында ушқан, ушты, усы сөзлерінде жумсалған.

«Ү» фонемасы-еринлик, жиңишке дауыссы «ү» фонемасы сөздің басында хәм ортасында жумсалған. Буны төмендеги мысалларда көриуимизге болады. Сөз басында; үстимизде, үстине, үй сөзлерінде қолланылған.

1.2. ДАҰЫССЫЗ СЕСЛЕР

Дауыссыз фонемалар қарақалпақ тилинің консанантизм системасы избе-из үш тарийхий рауажланыу басқышын басынан кеширген³

Дауыссыз фонемалардың рауажланып, қәлиплесиуинің дәслепки басқышлары хәзирги фонемалық курамда да өз изин қалдырған.

Түркий тиллерде араб, парсы тиллеринен көппеп сөзлердің келип кириуине шекемги дәуирде, яғный ислам дининің тарауына шекемги

³ .Баскаков.Н.А. Каракалпакский язык 2-том 56-бет

дәўирди даўыссызлар системасының ең дәслепки басқышы деп алсақ, ол дәўирде Н.А.Баскаковтың көрсетиўинше 14 даўыссыз фонема; м,р, ў, н, л, п,

т, с, з, ш, ж, й, ң, к, болған. Ал б, д, х, қ, ғ, х, хәм тағы басқа сеслер даўыссыз фонемалардың варианты хызметин атқарған⁴.

Б – фонемасы. Унли, еринлик, жабысыңқы даўыссыз “б” фонемасы сөздиң басында хәм ортасында жумсалған: Бердимурат, бул, болмаса, бизлер, болдык (21-б) х.т.б. сөзлерде ушырасады. Бул фонема ески Орхон-Енисей жазба естелигинде хәм хәтте XIX әсирде жасаған классик шайыр Бердақ шығармалары тилинде де барлық позицияларда қолланылған еди. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде болса “б” фонемасы жумсалмайды. Оның функциясын “п” унсиз даўыссыз фонема атқарады.⁵

Д – фонемасы. Унли, тил алды, жабысыңқа даўыссыз “д” фонемасы шайыр шығармаларында көбирек сөздиң анлаут хәм инлаут позицияларында гезлеседи. Мәселен: кәдем, дәрбедер, бәдәлат, қурдас, ладан, жулдыз х.т.б.

Омар шайыр шығармаларының тилинде “д” фонемасына питкен сөзлер азшылықта қурайды, Инлаут позициясында да өнимли жумсалған: төрт (67), Теңизбай (44), Тегераң (44).

Д - фонемасы тупкиликли қарақалпақ тилинде сөздиң соңында жумсалмайды. Оның хызметинде “т” унсиз даўыссызы жумсалады.

Г – унли, тил арты, жабысыңқы бул фонема сөздиң басында, ортасында жумсалған: Гулайым, гиреуленип, гардиши, гул-гул, гулбазар

Ал, ауслаут позициясында сийрек жағдайларде ушырасады: бег.

Г - фонемасы да туркий жазба естеликлеринде сөздиң барлық орынларында өнимли қолланылған. Бирақ, хәзирги қарақалпақ тилинде сөздиң соңында бул фонема жумсалмайды. Буның орнында “г” унли даўыссыз фонеманың жиңишке реңки “к” унсиз фонемасы қолланылады .

⁴ Сонда.54-бет.

⁵ Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. Тошкент. Фан. 2006. –Б.44

Ғ – фонемасы. Унли, кишкене тиллик даўыссыз фонемасы сөздің басында хәм ортасында жумсалған. Сөз басында: ғам, ғарға, ғарры, ғыйбат, ғарип, ғанкылдасып, ғайыберген, ғарип хәм басқа сөзлерде, ортанғы буўында: т.б. сөзлерде жумсалған. Ал, сөздің ақырында қолланылмаған.

Ғ – фонемасы. Унсиз, көмекей, жуўысынқы “ғ” фонемасы сөздің басында хәм ортасында қолланылған. Сөз ақырында жумсалмайды. Сөздің анлаут позициясында: ғаў, ғақ, хәдийсе, ғасыл, хал, хам, хамал (әмел), харамлық, хур, ғасла сөзлерінде жумсалған сөзлердің бәри араб-парсы тиллеринен қарақалпақ тилинің қурамына кирип келген сөзлерде жумсалған. “Ғ” фонемасы сөзлердің соңында тек ғана таңлақ сөзлерде ғана қолланылады.

Қарақалпақ тилинде “ғ” сесинің фонема сыптында қәлиплесиўи туўралы айта келип профессор Н.А. Баскаков “ғ” даўыссыз сесинің фонемалық мәни өзгешелиги араб хәм парсы тиллеринен сөзлерди өзлестириў нәтийжесинде пайда болды. Хәзирги ўақытта тупкиликли сөзлерде тийкарынан таңлақ сөзлерде қолланылады, ” – деп атап көрсетеди.

Сөздің ортасында: рәхмет, бәхәр, рәхәт, бәрхә, рәхбәр, зәхмет х.т.б. сөзлерде ушырасады. Бул сөзлер де араб-парсы тиллеринен өзлестирилген сөзлер еспланылады.

Х – унсиз, кишкене тиллик, жуўысынқы фонемасы шайыр шығармаларында сөздің басы хәм ортасында жумсалған. Ақырында болса сийрек ушырасады. Х - фонемасы арқалы жасалған сөзлердің бәри араб-парсы тиллеринен кирип келген сөзлер есапланады. Өтеш шығармаларында бундай сөзлердің саны көп.

. Орхон-Енисей жазба естеликлеринде “ғ” фонемасы жумсалған. Ал, ХІ әсирдеги “Девону луғат ит-турк” мийнетинде биринши мәрте қолланыла баслаған. Қашқарийдің өзи III том, 238 – бетинде бул сес хәм қыпшақ топарындағы тиллер ушын тән болған сес деп көрсетип

өтеди. Шайыр шығармаларында бундай сөзлер көп. Мәселен: халық, хызмет, хан, Хийўа, хош, хатка, хош, хызметкер. Сөздің барлық позициясында жумсалмаса да, оның басында хәм ортасында өнімлі қолланылады: мәхтелем, рәхбәр, ахуста (хәўес), дийханлшылық, шубхалы. Ауслаут позициясында тек ғана бир “тарийх” сөзінде жумсалған . Бул да этимологиялық жақтан араб-парсы тиллеринен кирип келген сөз есапланады.

Ж – фонемасы. Унли, тил алды, жуўысыңқы даўыссыө “ж” фонемасы сөздің басында хәм ақырында қолланылған. Ауслаут позицияда ушыраспайды. Анлаут позицияда: жигитке, жумсаган, журген, Жаримбеттин х.т.б.

Бул фонема ең дәслеп Махмуд Қашқарийдің “Девону луғат ит-турк” мийнетінде қолланыла баслаған.

К – фонемасы. Унсиз, тил арты, жабысыңқы “к” фонемасы Өтеш шайыр шығармаларында барлық позицияда жумсалған. Хәзирги қарақалпақ тилинде де бул жағдай усындай есапланған. Сөздің басында: көк, келип, кетсем, коринбейди х.т.б.

Қ – унсиз, кишкене тиллик жабысыңқы фонемасы шайыр шығармалары тилинде барлық позицияда қолланылған: Қалган, қуўсан, қызлар, қоймай х.т.б.

Л – фонемасы да барлық орында жумсалған: ләўент, ладан, лап, ултан, булақ, муйирлик, дослық, дала, кулки, тымсал, доңзал, жол, самал, хадал, сақал, дақыл х.т.б. “Л” фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөздің барлық орнында жумсалады. “Л” фонемасы арқалы жасалған сөзлер қарақалпақ тили ушын тән кубылыс емес. Олар араб-парсы тиллери арқалы бизиң тиллерге кирип келген сөзлерде ушырасады. Бирақ, ол “Орхон-Енисей” жазба естелигинен баслап, “Орхон-Енисей”ден кейинги дәўирлердеги “девону луғат ит-турк” мийнетлеринен баслап қолланылып келмекте.

М – сонор, мурынлық, қос еринлік, жабысқы дауыссыз фонемаса да шайыр шығармаларында барлық позицияда жумсалған: мийрас, мешкей, муйрлик, намыс, тымсал, фәм, қарамық, молла, менен, майданда, мен, х.т.б.

Н – сонор, мурынлық, тил алды, жабысыңқы “н” дауыссыз фонемасы барлық орында өнимли қолланылған. Негизги, неден, налет, налыс. Бул фонема Омар шайыр шығармаларында «л» фонемасы менен алмасып жумсалған. Оңлы жууап бермединиң ладандай (35)

Ң – сонор, мурынлық, кишкене тиллик, жабысыңқы дауыссыз “ң” фонемасы хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы сөздің ортаңғы хәм ақырғы бууынларында келеди: аңқаў, доңыз, теңге, сиңли, теңиз, еңбек, маңлай, жеңге, тең, жең, суйгениңиз, дерсең, бермедин х.т.б.

Н.Н. Поппениң көрсетиуине қарағанда, туркий тиллериниң барлығында “ң” фонемасы сөз ортасында хәм соңында еки дауыссыз сестин аралығында хәм дауыссыз сестен кейин қолланылады, ал дауыссыз сестен кейин қолланыў жағдайлары ата тилде де (празык) ушыраспайды. (Поппе Н. Сравнительная грамматика алтайских языков. Сравнительная фонетика – Виесваден 1969 – С.) .

П – фонемасы барлық позицияда жумсалады: паный, пәк, палауыңды, Палымбеттей, пул

Р – дауыссыз фонема да барлық позицияда ушырасады: Расуўллиге, сарғайып, журер, қараңғы х.т.б.

С – үнсиз, тил алды, тууысыңқы фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөздің барлық позициясында жумсалса, Омар шайыр шығармаларының тилинде өнимли жумсалады: х.т.б. “С” фонемасы айырым жағдайларда классик шайырларымыз шығармалары тилинде “ш” фонемасы менен алмасып та қолланылыў халатларын көремиз. Сонындай, сулыу, сайеке, саррас, нағыш (66)сөзлеринде қолланылған.

Т – унсиз, тил алды жабысыңқы дауыссыз фонемасы барлық позицияда келеди: Төрт, түседи, тең, тәнде, түн.

Ў – сонор, қос еринлик, жуўынсыңқы, дауыссыз фонемасы анлаут позицияда сийрек, инлаут хәм ауслаут позициядаларда өнимли жумсалады: палўан, суў, даўлетин, ахыў. Омар шайыр шығармаларында «ғ» формасында да қоллананлығын көриўимизге болады: Бул жерлерде кара бағрым дағлайман.(35)

Ш – фонемасы. Омар шығармаларында барлық позицияда жумсалады: шынқобыздың, шарқы, шалқып, Шасәнемдей

1.3. СИНГОРМАНИЗМ НЫЗАМЫ

Қарақалпақ тилинде сингорманизм екиге бөлинеди: даўыслылар сингармониз-ми хәм даўыссызлар сингорманизми. Даўыслылар сингорманизми дегенде еки ямаса көп буўынлы тұбир хәм дөренди сөзлердиң қурылысындағы даўыслы сеслердиң таңлай хәм ерин үнлеслигиг түсинсек, ал даўыссызлар сингорманизми дегенде буўын қурылысындағы ямас буўын менен буўын шегарасындағы даўыслы менен даўыссыздың хәм даўыссыз бенен даўыссыздың ортасындағы үнлеслилик түсиниледи.

Қарақалпақ тилинде даўыслы сеслер үнлеслиги екиге бөлинеди: таңлай үнлеслиги хәм ерин үнлеслиги. Таңлай үнлеслигинде биринши буўында қандай даўыслы сес қолланылса, кейинги буўынларда да сондай буўынлар қолланылады Омар шайыр шығармаларының тилинде дәстанында төмендеги сөзлер таңлай үнлеслигинде ушырасады:

Қарақалпақ тилинде таңлай үнлеслигине бойсынбайтуғын сөзлер «Ғәрип ашық» дәстанында да ушырасады:

- айырым бир вариантлы қосымталар жалғанған сөзлер таңлай үнлеслигине бойсынбайды: хұрзада (69), әмелдарлы (89),

- араб- парсы тиллеринен кирген айырым сөзлерде де таңлай үнлеслиги сақланбайды: хошхурей (68) әрман (68), кәмал (68), интизар (69)х.т.б.

- Және, бириккен айырым сөзлерде де таңлай үнлеслиги нызам қағыдалары

бузылғанын көриўимизге болады: Гүлбазар (70), Шасәнем (71), Айтымбет (75)х.т.б

Профессор Х. Ҳамидовтың көрсетиўинше, таңлай үнлеслигиниң сақланбаўы XVIII - XIX әсирлердеги жазба естеликлердиң тилинде жийи ушырасады.¹ Сондай –ақ, бул қубылыс Бердақ дәретпелеринде көзге тасланады.² Ҳәзирги қарақлпақ тилинде сөзлер даўыссылар үнлеслигинде үнлесип келиў менен биргеликте ерин үнлеслиги бойынша да үнлеседи. Ерин үнлеслигине ушырайтуғын сеслер тек қысық хәм езиўлик даўыссылар болып есапланады.

Омар шайыр шығармаларының тилинде дәстанында төмендеги сөзлер ерин үнлеслигинде ушырасады: кулқың (69), тўйме, сўйме, (69) Ҳәзирги қарақлпақ тилинде даўыссызлар үнлеслиги буўын қурамында, даўыслы хәм даўыссыз сеслер хәм морфемалар шегарасында иргелес сеслер ортасында ушырасады.

Омар шайыр шығармаларының тилинде дәстанында даўыссыз сеслер үнлеслигинде сөзлер төмендегише жумсалған:

1.Тўбир сөздиң ақыры үнсиз даўыссыз сеске питсе, үнсиз сестен сестен басланған қосымталар жалғанады: ҳақтан (88), өзектиң (88),

2. Тўбир сөздиң ақыры үнли даўыссыз сеске питсе, үнли сестен сестен басланған қосымталар жалғанады: өзектиң ғазлар (89).

3. Тўбир сөздиң ақыры сонор даўыссыз сеске питсе, сонор сестен сестен басланған қосымталар жалғанады: Айтанның (75), әмелдарлы (89)

4. Тўбир сөздиң ақыры сонор даўыссыз сеске питсе, үнли даўыссыз сестен сестен басланған қосымталар жалғанады: мўйтенде (88),

5. Тўбир сөздиң ақыры даўыслы сеске питсе, сонор сестен сестен басланған қосымталар жалғанады: ағалар (94), атамыздың (94).

¹ Ҳамидов Х. Қарақалпақ тилиниң тарийхының очеркleri, 220 - бет

² Әбдиназимов Ш. Көрсетилген мийнети, 25 – 26 бетлер

Ібап. ОМАР ШАЙЫР ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНИҢ ТИЛИНИҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

2.1. СӨЗ МӘНИСІНИҢ АҰЫСЫҰ УСЫЛЛАРЫ

Хәзирги қарақалпақ тилинде сөз мәнісiniң аұысыұы қалай болса солай емес, ал белгили бир нызамлықлар тийкарында болатуғынлығын байқаймыз.Мине, усындай семантикалық усыллардың бири метафоризациялық усылы. Бул усыл арқалы сөз мәніси аұысқанда , я анаұ я мынаұ предмет я кубылыс атамасы арқалы өз-ара тұри, формасы, хәрекети х.т.басқа белгилериниң уқаслықларына қарай екинши бир предмет аталады.

Метафоризациялық усыл арқалы сөз мәнісiniң аұысыұынан пайда болған сөзлерди **метафоралар** деймиз. Омар шайыр шығармалары тилинде метафоралардың қолланыұын төмендеги мысалларда көриұимизге болады:

Ышқы отына күйип хәм де назлары (86)

Дүньяның ашылған **гүлисен** қызлар (68)

Хәзирги қарақалпақ тилинде сөз мәнісiniң аұысыұының және бир усылы **метонимиялық** мәни өзгерис усылынан ибарат. Бунда предмет я кубылыс арасындағы байланыс тийкарында бир предмет атамасы менен екинши предмет қайта аталады, нәтийжеде дәслепки атаманың мәнісине карағанда пүткиллей өзгеше екинши мәни пайда болады. «Едиге» дәстанында төмендеги сөзлер метонимиялық усылда аұысқанын көриұимизге болады:

Шалқып сөз айта бер **кеұилиң өссе** (86)

Сөздиң түби бар-жоғын айтқанда (86)

Сөз мәнілерине байланыслы кеұил аұдарыұды талап ететуғын усыллардың бири пүтинниң орнына бөлшегиниң, бөлшегиниң орнына пүтинниң , бирликтiң орнына жалпысының, жалпысының орнына бирлигиниң алмасыұы арқалы сөз мәнісiniң аұысыұы болып есапланады.

Бул да сөз арқалы аталатуғын предметлер менен кубылыстардың байланыс нәтижесінде пайда болады. Бірақ пұтиннің орнына бөлшегинің, бөлшегинің орнына пұтиннің, бірликтің орнына жалпысының, жалпысының орнына бірлигинің алмасыуы предметлер менен кубылыстар арасындағы санлық қатнас есапқа алынады булл усыл арқалы аұысқан мәнилер **синекдоха** деп аталады. Омар шайыр шығармаларында төмендеги сөзлер синекдочалық усылда аұысқанын көриуимизге болады:

Бир бумағың тоққызыңа тон болар (88) Б

Баұырымыз кұйди ашық отына (56)

2.2.ОМОНИМ, АНТОНИМ, СИНОНИМ СӨЗЛЕР

Омар шайыр шығармаларының тилинің лексикалық құрамына итибар берип қарайтуғын болсақ, тилинде көплеген синоним, омоним, антоним сөзлер, фразалогиялық сөз дизбеклери көплеп ушырасады. Солардың ишинде төмендегилерге тоқталып өтиуди мақул көрдик. **Синонимлер** Омар шайыр шығармаларының тилинде көркемлигин арттырыуда үлкен орын ийелейди. Оларды қолланыудағы тийкарғы мақсет бир сөзди қайталай бермей оның синонимлик сыңарларын орынлы пайдаланыу болып есапланады.

Тилдің лексикалық-семантикалық байлығы хәр қандай лексиалық бірликтің көп мәнилиги менен бир қатарда оның синонимлик кең мүмкиншиликлерінде көринеди. Синонимлер мәнилери бир-бирине жақын сөзлер болып төмендеги мысалларда көриуимизге болады:

Жамалыңа айландым сулыу перийзат,

Дуньяда мен болар саған қарыйдар,

Кеулиң болса қозғаларман ихтийат,

Қәдди жамалыңа қылсам ықтыяр. (69)

Келбетің көркиңнен аламан танып,

Бир аўыз сөзиңе меҳрим қанып (61)

Дәртимнің дәрманы, қуўаты қызлар (68)

Хәзирги қарақалақ тилинің лексикалық системасында сеслик қурылысы бойынша хәр түрли, мәниси жағынан бир-бирине қарама-қарсы сөзлердің де топары бар болып, бундай сөзлер **Омар шайыр шығармалары** нда төмендеги сөзлерде ушырасады:

Өзлериң **теңлериңе** берин қол,

Теңсиз бенен жүрмең қызлар (67)

Үшинде **жақын** хәм **алысты** билип,

Төртиңде төредей боларсаң қызлар (67)

Сөйлегенимимзде я жазғанымызда сыртқы формасы бойынша бирдей, бирақ аңлатып турған мәниси жағынан қарағанда бир-бирине хеш қандай жақынласпайтуғын сөзлерден де пайдаланамыз. Бундай сөзлердің қайсы мәниде қолланылып турғанлығы сөз дизбгиндеги ямаса гәптеги сөзлердің өз ара байланысынан, айтылайын деген тийкарғы пикирден ғана аңлаўға болады. Омар шайыр шығармаларының тилинде **омонимлердің** қолланыўын төмендеги мысалларда көриўимизге болады:

Ағыпты сел болып көзинің **жасы** (129), Оннан өтип он бир **жасқа** келгенде (67) х.т.б.

III Бап. ОМАР ШАЙЫР ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНИҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ

3.1. МӘНИЛИ СӨЗ ШАҚАПЛАРЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛҒЫ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Сөз шақаптары тил илиминдеги ертеден үйренілеп киятырған ең әхмийетли хәм қоспалы грамматикалық категориялардың бири. Түркий тиллерде сөз шақаптары ХІХ әсирде М.А.Казембектин мийнетлеринен басланады. Оның мийнетинде сөз шақаптарының бөлиниўи лексикалық мәнисине тийкарланып атаўышлар, фейиллер, көмекши сөзлер болып үш топарға бөлинеди. Сондай-ақ, усы сыяқлы бөлиниў В.А.Гордлевский, Н.К. Дмитриев, А.Н.Кононов, Н.П. Диренкованың мийнетлеринде де көрсетиледи. Хәзирги қарақалпақ тилинде сөз шақаптары төмендегише бөлинеди: мәнили хәм көмекши сөз шақаптары.

Мәнили сөз шақаптарына төмендегилер киреди: атлық, келбетлик, санлық, алмасық, рәўиш, фейил.

Атлық-лексика-семантикалық белгиси бойынша зат хәм затлық мәни билдиретуғын сөз шақабы. Омар шайыр шығармаларының тилинде атлықлар сан, тартым, сеплик, бетлик формалары менен өзгередиди. Омар шайыр шығармаларының тилинде атлық сөз өзиниң мәниси хәм формасы жағынан бирлик, көплик манилерди аңлатады.

Айырым атлықлар ноль көрсеткишли, яғный аффиксиз бирлик формада қолланған. Мәселен: патша, сөзин, хийле, күн, ис х.т.б
Омар шайыр шығармаларының тилинде көплик форма –лар\\-лер аффикслери арқалы аңлатылған төмендегидей сөзлер ушырасады: әғайинлер (112), көзлери (76), жигитлер (76).

Атлық сөзлердиң үш бетте тартымланып, заттың белгили бир бетке яки затқа тийисли екенлиин билдиретуғын категория **тартым категориясы** деп аталады. Тартымланған атлық арқалы заттың қайсы бетке тийисли екенлиги хәм оның қайсы санға ийисли екенлиги аңлатылады.

Омар шайыр шығармаларының тилинде сөзлердің тартымланыуын төмендеги кесте арқалы көрсетиу мүмкин:

1 – бет	-ым\\им\\м\\мыз\\миз	Бизиң (76),
2 – бет	-ың\\иң\\ыңыз\\иңиз	Мақсетиң (73) өзиң (76)
3- бет	-ы\\и\\сы\\си	Сөзлери (76), жери (56)

Омар шайыр шығармаларының тилинде атлықтың тартым формалары тийкарынан хәзирги қарақалпақ әдебий тилине жақын келеди. Солай да болса айырым сөзлердің тартымланыуында өзгерислерди көриуимизге болады.

Сеплик категориясы атлықтың ямаса атлықласқан сөздің, сөз дизбеги ямаса гәптиң қурамында басқа сөзлер менен байланысын билдиреди. Хәзирги қарақалпақ тилинде алты сепликтің қолланылыуын Омар шайыр шығармаларының тилинде төмедеги мысалларда көриу мүмкин: **Атау сеплиги** тийкарынан арнаулы сеплик аффикслерине ийе болып келмейди: ғазлар (85), лақабы (85), ғарры (67), қызлар (67)

Ийелик сеплигиндеги атлық сөзлер кимнің? Нениң? Сорауларына жууап берип, бир заттың екинши затқа тийисли екенлигин билдиреди. Омар шайыр шығармаларының тилинде -нің –ның\\нің аффикслери колланған хәм бул арқалы төмендеги сөзлер жасалған:

Хәрбир мына **сөздің** парқын сорасаң (85)

Жигитлердің басы болды көп ғауға (85),

Барыс сеплигинде Омар шайыр шығармаларының тилинде -ға\\ге, қа\\ке, -на\\не қосымталары жумсалған: елге, белге (85),

Табыс сеплигиндеги атлықлар гәпте тек фәйил сөзлердің басқарыуында келип тиккелей объектін адиң басқарыуында келип тиккелей объектін аңлатады. Омар шайыр шығармаларының тилинде төмедеги мысалларда табыс сеплигинде сепленген сөзлерди көриу мүмкин:

Түсимде көрермен бәрхә **өзини**,

Шайыр едиң айтқыл **сөзиңни** (21)

Айдай аппақ, сүттей қаймақ **жүзини** (79) Бул сепликте усындай өзгешеликти көриуимизге болады.

Шығыс сеплиги ис-хәрекеттиң шыққан орнын, заттың неден исленгенин билдиреди. Омар шайыр шығармаларының тилинде төмедеги мысалларда шығыс сеплигиндеги сөзлерди көриу мүмкин: сөзинен, елимнен(59), қәхәринен (59), Жасы **кишилерден** жоллыққа саўға (84)

Орын сеплиги заттың орнын ямаса ис-хәрекеттиң орнын билдиреди. Омар шайыр шығармаларының тилинде орын сеплигинин –да\\де, -та\\те формалары жумсалған. Мәселен орын сеплигиндеги төмендеги сөзлерди көриу мүмкин: Буннан бардық **Бектаўа** (83), Жартымыз қалдық сулыў **тамда** (84) Булл **майданда** сөз айтаман бир өзим (85)

Омар шайыр шығармаларының тилинде қолланылған **келбетликлер** хәзирги тилимиздеги сыяқлы предметтиң белгисин билдирип келеди. Дәстандағы келбетликлерди грамматикалық өзгешеликлерине қарай төмендеги топарларға бөлиўге болады:

Сапалық келбетликлер тұбир келбетликлер түринде ушырасып, хәзирги қарақалпақ тилинде заттың түрин, түсин, көлемин, реңин ҳ.т.б аңлатады. Мәселен: сасық (32), туўры (120), ғамгүн (120)

Омар шайыр шығармаларының тилинде қатнаслық келбетликлер бир затқа тән белгин тиккелей емес аффикслердің жалғаныуы арқалы басқа сөз шақабынан жасалып келген хәм заттың тұр-түсин, көлемин, муғдарын, шамасын хәм басқа затларға қатнасын билдиреди: **Қанлы** жас толып тур көзиме (56) , **Суўдай** ағызсаң да қызыл қанымды (51), Ләби паллы, шийрын тили (70) ҳ.т.б.

Келбетликтің дәрежелери Омар шайыр шығармаларының тилинде заттың белгиси менен бирге сол белгиниң дәрежесин де билдирип келеди. Бул шығармада келбетликтің жай дәрежеси қолланылған.

Жай дәрежеде келбетликлер затқа тийисли белгини жай түрде көрсетеди: терең (54), үлкен (54), таза (54) ыссы (88).

Санлық. Омар шайыр шығармаларының тилинде санлық тек санақ сан түрінде ушырасады:

Санақ санлықлар улыўма анық санды билдириў ушын қолланған:

Он сегиз жигит боп шығып ек бирге,

Бес жүз молласы үстинде базар (88)

Гиреўленип еки көзим (91)

Санақ санлардан елиў санлығы елли түрінде қоллылған.

Алмасықлар предметти ямаса оның белгисин тиккелей атамай, солардың орнына алмасатуғын басқа абстракт мәнили сөзлер арқалы билдириледи.

Омар шайыр шығармаларының тилинде төмендегидей алмасықлар жумсалған:

Бетлик алмасығы белгили бир бетти аңлатып бирлик хәм көплик санда қолланған: маған(19), сен, мен (19), саған (61), бизге (67)

Биз жағалап үлкен көлди (55)

Өзлик алмасығының тийкарғы көрсеткиши өз сөзи болып мәниси хәм ызмети жағынан қарарақалпақ тили хәм диалектлерине сйкес келеди. «Өз» алмасығы атрибутивлик функцияда қолланғанда, атлық тәрәпинен билдирилген заттың белгили бир бетке тийисли екенлигин аңлатып тартымланған атлық сөзлерди анықлап келеди. Сол шәменнеиң ишинде **өз хал-аўхалын** баян ететуғын қосықты қосып байлады. Бул алмасық сепленип хәм тартымланып келеди: (34).өзге (63), өзи (80), өзлерине (37)

Өзи жүзиўди билмейди екен (56)

Сораў – қатнас алмасықлары белгили бир зат, қубылыслар, белги, сан, орын, жай хәм.т.б нәрселер хәққында сорап билиў ушын қолланылады. Сораў алмасықларының топарын Ким, не, қандай, қайсы, неше, нешинши, қанша,

кайда сөзлери қурайды. Бул дәстанда төмендегідей сорау алмасықлары қолланылған: **Неге? Ким (94) қайда (94) х.т.б.** Кеңісликтегі зат хәм қубылыстарды, олардың белгилерин силтеп ямаса бир түрдегі затлардан биреуін көрсетиу үшін **силтеу алмасықлары** қолланылған. Омар шайыр шығармаларының тилинде алмасықлары қолланып сөйлеуши менен тыңлаушыға жақын аралықтағы ямаса көз алдында турған затларды көрсетиу үшін пайдаланылған.

Мениң зарым сизлерге **сол (67), Бу** белдарларды алмайды (45), Эрманы дньда шул болар қызлар (68)

Белгилеу алмасықлары қандай да бир Бетти зат ямаса белгини басқаларынан ажыратып, белгилеп көрсетеди. Ол хәр сөзиниң Ким, қандай, қайсысы, қашан сорау алмасықлары нәрсе, бир сөзлериниң алдына қосылып жаслыуы сыяқлы Омар шайыр шығармаларының тилинде хәрким, хәркимге, хәрине түринде жумсалған. Мысалы: хәр ўақыт (163), хәрким, хәркимге (90), **Хәрбәле** көринер көзи қылапқа,

Хәрким хәр жерлерде қалды нәйлейин (86)

Омар шайыр шығармаларының тилинде **жәмлеу алмасығы** белгили бир затты, белги хәм қубылыстарды улыўмаластырып, жәмлеп көрсетиу үшін қолланылған:

Кейин қарап турдық **хәмме,**

Жетер-аў деп еттик дәме (86)

Болымсызлық алмасығы адам хәм затлардың белги хәм қубылыстардың айтылажақ ис-хәрекет, ўақияларға қатнасының жоқлығын билдиретуғын ямаса бийкарлайтуғын сөзлерге қолланылады. Омар шайыр шығармаларының тилинде **болымсызлық алмасықлары** өнимсиз пайдаланылған: хешқандай(96)

Омар шайыр шығармаларының тилинде **Белгисизлик алмасығы** заттың ямаса қубылыстардың, олардың белгисиниң, санының, сөйлеушиге анық емес, белгисиз екенин билдириу мақсетинде қолланған. биреуине (17), **Фейиллер** – ис-хәрекет мәнилерин билдиретуғын сөз шақабы. «Ғәрип ашық»

дэстанында фэйилдің төмендеги категориялары ушырасады: фэйилдің аспектлери, грамматикалық функционал формалары, дәреже, мейил, мәхэл, бет-сан, категориялары.

Фейилдің болымлы хәм болымсыз формалары ис-хәрекет процессиниң реал ислениў я исленбеў мүмкиншилигин билдиреди. Фейилдің болымлы формасы, ис- хәрекеттиң исленгенин, исленип атырғанын ямаса енди исленетуғынын билдиреди. Фейилдің болымлы формасы ның арнаўлы формасы жоқ. Омар шайыр шығармаларының тилинде фэйиллер болымлы түрде төмендегише қолланған, болымсызлық мәни тийкарынан, белгили грамматикалық қураллар -ма//ме, қосымталары арқалы, синтетикалық хәм жанапайлық хызметтеги емес, жоқ сөзлери арқалы билдирилген. Мысалы: **Қапа шексем үндемеймен күлмеймен, Айтқан сөзди қулағыма илмеймен** (68)х.т.б.

Фейилдің дәреже категориясы Омар шайыр шығармаларының тилинде хәзирги қарақалпақ тилине салыстырғанда өзгешеликлерге ийе емес.

Омар шайыр шығармаларының тилинде **келбетлик фэйиллер** өзинен еки сөз – фэйил хәм келбетликтің мәнисин бириктириўши фэйилдің бет билдирмейтуғын формасы ретинде қолланып, -ған//ген, туғын, -ар, -жақ, мақшы//мекши формалары арқалы жасалады. *-мыш, -миш* аффикси келбетлик фэйил жасаўшы аффикслерден болып Омар шайыр шығармалары тилинде усы қосымта арқалы жасалған фэйиллер көплеп ушырасады:

Кимсениң ақылын алып, есин **тандырған,**

Кимсениң қалдырмай мийрин **қандырған,**

Дүньяның **ашылған** гүлисең қызлар (69)

Хәрекет аты өзиниң дөренди формасында бет, сан, мейил, хәм мәхэл мәнилери билдирмейди, тек ис-хәрекет процессиниң атамасы ғана болып турады. Хәрекет аты, тийкарынан, -ыў//иў, мақ//мек, -ғы//ги, сыяқлы дара хәм туғынлық/-жақлық,- масқа//меске аффикслердің жалғаныўы арқалы жасалады. Омар шайыр шығармаларының тилинде атаўыш фэйил

жасаўда – *мақ*, - *мек*, - *бақ*, - *бек*, - *пақ*, - *пек* аффикслери өнимсиз қолланылған:

Аўылға бармақ жоқ бизлерге шағлап,

Булл дүньяға шыққаныман не пайда? (26)

Ҳал *фейил-фейил* хәм рәўишлик белгиерге ийе болған *фейилдиң* атрибутивлик пысықлаўыш формасы. Ҳал *фейил* лексика-семанткалық жағынан болымлы хәм болымсыз, дәреже формаларына ийе болады. Бул форма –*ып//ип*, -*а//е//й*, -*май/мей* сыяқлы аффикслерди қабыл етиў арқалы жасалады.

Кәмалға келерсең суўдай мәўиж **урып**,

Шашыңды бес таллап тулымың **өрип**,

Жүзлериң **барқ урып** хәм қызғыш **дөнип**,

Алмадай **қызарып** писерсең қызлар (68)

Омар шайыр шығармаларының тилинде қолланылған *фейиллер* хәзирги тилимизден оншелли дәрежеде парық қылмайды.

Жуўмақлаў

Жуўмақлап айтқанда, Омар шайыр шығармаларының тилинде тилин таллап қарағанымызда халық сөйлеў тили, диалектлери менен хәзирги қарақалпақ әдебий тили менен уқсаслықлар хәм айырмашылықлар анықланды. Әлбетте, дәстанлар халық аўызеки дәретпеси болғанлықтан аўызеки сөйлеў тили элементлери де көплек ушырасады. Фолклорлық шығармалар тилинде қәлиплескен тилдиң көркем қуралларын, турақлы сөз дизбеклерин халық қалай қолланылғанын көриўимизге болады. Омар шайыр шығармаларының тилинде төмендеги өзгерислер анықланды:

Фонетика тараўында **А-ә, А-е, ә - а -ы** даўыссыз сеслериниң сәйкесликлери анықланды.

Барыс сеплик жалғаўы хәзирги қарақалпақ тилинде – *ға// - ге, -қа// - ке,* тартым жалғаўынан соң – *на// - не* түринде жалғанады.

Омар шайыр шығармаларының тилинде табыс сеплигиниң усы көрсетилген аффикслери менен бирге ески өзбек тилиниң - *н/ - н* формасында қолланылады, бул жағдайда ол - *ны/ - ни, - ты/ - ти* аффикслерин алмастырып келеди.

Қарақалпақ тилинде тартым жалғаўлы сөзлерге – *н* табыс сеплик формасы жалғаныў менен биргеликте – *ны/ - ни* формасы да қолланылады.

Демек, Омар шайыр шығармаларының тилин әдебий тилге салыстырғанда бир қанша айрмашылықларға ийе екенлигин көриўимизге болады. Лекин, бул жағдай уқсаслықларға салыстырғанда көпшиликти қурамайды. Бул қысқаша таллаў арқалы Омар шайыр шығармаларының тилиниң дүзилисин билиўге еристик.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ:

1. Абдиназимов Ш. Н. Бердақ дөретпелериниң фонетикасы. Нөкис. 1994.
2. Абдиназимов Ш. Н. «Қырқ қыз» дәстанының лексикасы. –А. к. д. Нөкис. –1992.
3. Абдиназимов Ш. Н. Бердақ шығармаларының тили. –А. д. д. Нөкис. 2001.
4. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Т.1 материалы по диалектологии.- М.: АН СССР. 1952.
- 5.Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Т.2. Фонетика иморфология.- М.: АН СССР, 1952.
6. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» –1968. –328 б.
7. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис.: «Билим»–1994..
- 8.Дәўлетов А. Қарақалпақ тилинде сингорманизм.-Нөкис: «Билим», 1993. –.
- 9.Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дүзилиси. -Нөкис.: «Билим», 1995.
- 10.Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. -Нөкис: «Билим», 1994.
- 11.Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектиниң лексикасы. Нөкис: «Қарақалпақстан»,-1977.
- 12.Қәлендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
- 13.Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық, XIV т. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
- 14.Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. - Нөкис:

«Қарақалпақстан», -1974.

15. Ҳамидов Ҳ. Ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлери. - Нөкис : «Қарақалпақстан», -1985.

16. Насыров Д. С., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили.

17. Омар шайыр. Айырша. – Нөкис: «Қарақалпақстан», -1979